

Kalmár Melinda

Globális versengések metszetei

*Szovjet blokk és a hidegháborús kihívások**

A II. világháború után kialakult amerikai–szovjet szuperhatalmi konstelláció politikai blokkjainak szembenállása kialakított egy koordináta-rendszert, amelyre egyfelől a legmagasabb szintű fenyegetés és állandó fegyverkezés volt jellemző, másfelől az ötvenes évek közepétől a folytonos kooperálás is a látszólag kibékíthetetlenül szemben álló táborok és szövetségeseik között.

A 20. század második felében a szuperhatalmak rivalizálása és kooperálása annak egyik példája, hogy a globális együttélési térben a befolyási övezetek felosztásai (a lokális, regionális és a globálisra aspiráló területi kijelölések) a hatalmi versengések állandó, alapvető elemei. Ez a versengés jelzi azt is, hogy a határkijelölés nem csupán világosan megrajzolható, konkrét földrajzi, fizikai tereket jelenthet, hanem nehezebben körülírható, ugyanakkor nem lényegtelen virtuális, szimbolikus tereket és határokat is, amelyek ugyanúgy rendelkeznek kisebb és nagyobb (helyi, regionális vagy globális) dimenziókkal, mint a fizikai határok, s ugyanúgy lehetnek köztük sajátos interferenciák, átjárások, köztes dimenziók.

A történelmi szereplők közti viszonyrendszerekben a határ- és befolyásiövezet-kijelölések azonban „csak” időlegesen lehetnek; a statikusnak látszó pontokat ugyanis rendre felülírják a versengések újabb és újabb hullámai. A verseny hatásai pedig rendre metszik a kialakult, kiküzdött vagy elszenvedett határokat. A versengés természete, jellege, a „versenyszámok” preferált köre mindenkor jellemző (lehet) az egyes történelmi korszakokra. Egy-egy terület lakóinak létmódját és főként érdekérvényesítési esélyeit és ambícióit is (bármekkora területről van is szó) a maga léptékében nagymértékben meghatározza, hogy mennyire ismerik fel, milyen mélységben értik meg a korszak versenytermészetének dinamikáját és ehhez kötődő potenciálódás lehetőségeit.

GEOPOLITIKAI VETÜLETEK

Az 1945 utáni, II. világháborút követő korszak fő jellemzője, hogy kialakult egy szuperhatalmi konstelláció, amelyben két komoly politikai/civilizációs entitás globális hatású versenyéről beszélhetünk, melynek döntő „versenyszáma” a nukleáris fegyverek előállítására és interkontinentális alkalmazhatósága volt. Mindazonáltal,

* A tanulmány az MTA TKI–SZTE–ELTE Globalizáció-történelmi Kutatócsoport támogatásával készült (a projekt száma: 0322107).

éppen a nukleáris erőegyensúly teremtette kivételes történelmi konstrukció adott jelentőséget más, nem hadászati jellegű fejlődési és versenyterületek számára is. Ezek egyre gyakrabban lépték át az eredetileg fixnek látszó zónahatárokat, s alkotnak kölcsönösen függő és egymást inspiráló, globálisan alapértelmezett, interdependens közeget a 20. századi nemzetközi történések számára.

A versengés és a kölcsönhatások formái, a feltűnő fegyverkezési rivalizáláson túl, rendkívül sokszínűek voltak, s a valóságos és a virtuális terekben nagy távolságokat fogtak be, néhány évtized alatt is mintegy hullámvasútszerű íveket rajzolva földön, úrben, légtérben, a tengerek felszínén és mélyén. Hatásaikban érintették a nemzetközi viszonyokat éppúgy, mint a mindennapi életet. A nagy amplitúdókban hullámzó versengési folyamatnak sajátosan kettős jellegzetessége volt: *egyszerre választotta el és kötötte össze a világ eltérő világnézetű, más-más formációs struktúrákkal rendelkező részeit*. A rivalizálás és kiterjedt következményei pedig együttesen teremtették meg azt a globális klímát, amelyet, némiképp leegyszerűsítve, a 20. század második felének jellemzéseként hidegháborúként ismerünk.

A verseny gyors katonai fejlesztésekkel, az interkontinentális rakétákkal kezdődött, aminek eredményeként a földről indulva, a légtéren át, majd az úrben haladva egyetlen „tárgy” nagyon rövid idő – 30 perc – alatt elérhetett messze fekvő kontinenseket. Globális nézőpontból a helyzet dinamikáját az adta, hogy a „lokális”, regionális érdekeket védő fegyverek korábban elképzelhetetlen távolságban érhatték el az ellenfelet. Ez a fordulat alapvetően megváltoztatta a geopolitikában gondolkodó nagyhatalmi elképzeléseket a globális hatóköröket illetően. A geopolitika mindenkor a nagy léptékű stratégiák tudománya, s ez az interkontinentalitás korára különösen igaz lett.

A változás egyik jeleként a globális katonai szempontok átalakították a világról alkotott képet. A hadászati stratégiai szakérők többféle térkép alapján tájékozódtak az optimális terjeszkedési lehetőségekről, majd gondosan megválasztott látószög szerint jelenítették meg a világ előtt saját globális pozícióikat. A legismertebb, Mercator-féle térkép alapvetően Európa-központú volt, ezen a két szuperhatalom távoli, nyugati és keleti világként jelent meg, egymástól szárazföldek és óceánok által biztonságosan elválasztva. Az amerikai fél számára azonban az új nemzetközi konstellációban kedvezőbbé vált egy arktikus pólus körül megforgatott „világkép”, mely nemcsak centrálisabban mutatta be Észak-Amerikát, de érzékeltette, hogy valójában milyen közel van a szovjet ellenfél a szárazföldjéhez. Ennek volt köszönhető, hogy 1945-ben Washington egy ilyen térképet fogadtatott el az ENSZ logójaként is. A szovjet oldal számára nem volt ismeretlen ez a vetület, de a sebezhetőségét láttató arktikus térképeket lényegében tabusította. Nyilvánossága így nemigen szembesült azzal a valósággal, hogy a Föld képe felülről, polárisan is „lapítható”, s akkor a két szuperhatalmi rivális olyan közel van egymáshoz, hogy jobb időben át lehet evezni egyik oldalról a másikra.¹

¹ A negyvenes évekbeli geopolitikai fordulatról és a térképek használatával kapcsolatos stratégiai elképzelésekről részletesen: Fischer 2005: 29–36.

ATOMENERGIA ÉS A GLOBÁLIS EGYENSÚLY

A 20. század második felében felemelkedő két szuperhatalom a távolságokat a korábbi korszakokhoz képest már egészen más léptékben mérte. A korszak hadászatának két fontos jellemzője az atomenergia felhasználása és az interkontinentalitás, azaz a rakétameghajtó-erő rendkívüli fejlődése volt. Az atomenergia békés és háborús célú felhasználásának lehetőségével már a negyvenes években foglalkoztak amerikai és a szovjet szakemberek, de a világháború felgyorsította a katonai alkalmazásra irányuló törekvéseket. 1945-ben az Egyesült Államok katonai-stratégiai célra felhasználta a fissziós (atom)bombát, a Szovjetunió pedig 1946-ban felállította első atomreaktorát.

Az ötvenes évek elejére már mindkét ország megteremtette a fúziós, termokleáris hidrogénbombát, amelynek hatóereje a korábbi ezerszerese volt. Ennek a fegyverkezési fordulatnak lett az eredménye a hidegháborúnak nevezett globális hatalmi konstrukció. A tradicionális európai hatalmi egyensúly az egész globusz méretére tágult, és kialakult a globalizálódott hatalmi egyensúly (*balance of power*), nem kizárólag az atomfegyvereknek köszönhetően, hanem annak is, hogy az USA és a Szovjetunió között létrejött egy érdekeltségi aszimmetria Európát illetően.² Az Egyesült Államok számára Európa kevésbé volt fontos, mint a szovjet oldal számára, amely ráadásul nem csekély európai területi és befolyási nyereséggel zárta a háborút.

Kiemelkedett tehát két, korábban nem tapasztalt katonai és gazdasági potenciállal rendelkező szuperhatalom, amelyek közvetlen vagy közvetett befolyása elérte a világ távoli területeit is. Versengésük első szakasza létrehozott egy koordináta-rendszert, egy kiterjedt civilizációs ökoszisztémát, melyben egyfelől a legmagasabb szintű fenyegetés és az állandó fegyverkezés volt jellemző, másfelől a folytonos kooperálás és békésebb civilizációs áramlások. Az atomkorszakban a szuperhatalmi versengés és a nukleáris erőegyensúly következtében nemcsak a fegyverek, de a mindennapi életet közvetlenül érintő békés „versenyszámok” is proliferálódtak.

AZ IDEOLÓGIAI KÜZDELEM ELSŐ SZAKASZA

A hidegháborús ideológiai küzdelem első szakasza a *globális háború és béke tematizálása* körül forgott. Az elsődleges „versenyszámok” a háború és béke tengelyén mozognak: egyfelől a katonai fölény biztosítása, másfelől a béke „uralása”. A politikai szimbolikában ezekben a kérdésekben különösen fontos volt a *kezdeményezés* a potenciál igazolására. A tét mindenekelőtt az erőfölény bizonygatása volt, ami együtt járt azzal, hogy az egyik tábor a másikat a globális biztonságot fenyegető ellenségként mutassa be. Az ötvenes évek mindkét oldalon az ellenségképzés

² Fischer 2005: 14, 52–54.

és civilüldözés legkomorabb korszaka, bár ennek súlyossága a két tábor polgáira nézve eltérő volt. A mccarthyizmus „boszorkányüldözése” nyilvánvalóan nem okozott olyan mértékű társadalmi károkat, mint a sztálinista „tiszogatások”. Ennek a szakasznak a lezárása 1953-hoz kötődik, mivel Sztálin halála és a nukleáris fegyverek terén beállt szuperhatalmi patthelyzet is ekkor következett be. Ez az év lett az enyhülésnek nevezett világállapot kiindulópontja.³ A Szovjetunió innentől fogva nem lebecsülhető mértékben módosította kül- és belpolitikáját, ami alapvetően új helyzetet teremtett a globális rendszerekben. A szovjet kezdeményező pozíciót erősítette, hogy a Szovjetunió ekkorra már a világ vezető ipari országai közé tartozott. Az ország, a gazdaságszerkezetében végbement lényegi változás eredményeként, valóban jelentős nehézipari potenciállal rendelkezett, és területi szempontból is jelentősen gyarapodott, ráadásul belső(bb) európai területekkel.

A szovjet stratégiát ekkortól alapvetően négy tényező egymáshoz való viszonya határozta meg: a termonukleáris fegyverkezés erőegyensúlya és az interkontinentális rakétafejlesztés, az Eurázsia-politika, a modern gazdasági-politikai integrációs spirálok dinamikája és a tudományos-technikai forradalom hatásai.⁴ Mindegyik egyenként is arra ösztönözte, hogy ideológiai gyakorlatában távolodjon a túlzó háborús retorikától, és a gyakorlatban is kooperatívabb pályára álljon. A Szovjetunió a nemzetközi viszonyokra ezért új globális doktrínát vezetett be: a békés egymás mellett élés elvét, a koegzisztenciát. A Sztálin utáni, hruscsovi szovjet politika ezt a fordulatot az adott konstellációban nemcsak racionálisnak, de szinte az egyetlen opciónak tekintette, amely ráadásul még olcsóbb és biztonságosabb is, mint az állandó háborús feszültségre alapozott gyakorlat, és a kalkulálható élénkebb kereskedelmi és technológiai kapcsolatok révén mindenképpen jövedelmezőbb, mint a szigorú elzártságot és szembenállást hirdető autarkia. Ráadásul a hruscsovi politika még csak defenzív sem volt, hiszen lehetővé tette a békés befolyásszerzést a Nyugat nyitottabbá váló területein. A koegzisztencia tehát ideológiai és stratégiai nézőpontból is radikálisan proaktív, kezdeményező innovációnak számított, éppen ezért a nyugati politikusokat és nem kevésbé a legnagyobb szövetséges Kínát komolyan aggasztotta. Utóbbi azzal vádolta Moszkvát, hogy ez a békülékenyebb, kooperatívabb kurzus felpuhítja az eredeti szovjet típusú modellt, amely elindul a hibridizálódás pályáján – ez pedig ellentmond az eredeti, alternatív keleti, antiglobalizációs, antinyugatos, a nyugati impulzusokat lassító/feltartóztató szövetségesi alapnak.

Az amerikai stratégiák nem kevésbé tartottak attól, hogy a fegyverkezés után a szovjetek most már ideológiai hatékonyságukban is megközelíthetik az USA-t. S noha ebben a helyzetben már a Nyugat számára is fontos volt az időnyerés, eleinte mégis vonakodva csatlakoztak a szovjet kezdeményezésű koegzisztenciális paradigmához. Felkészületlennek vélték saját politikusaikat és közvéleményüket.

³ Békés 1997, 2019: 76–85.

⁴ Részletesebben: Kalmár 2014.

Néhányan egyenesen úgy gondolták, hogy ideológiai pluralizmus helyett a Nyugatnak is szüksége lenne valami dinamikus, egységes, univerzális elméletre, illetve ideológiára, amely a fogyasztás egyszerű reklámozásán túl is fel tud mutatni valami politikai, társadalmi víziót. Annál is inkább, mert úgy tűnt, a stratégiai szempontból jelentős harmadik világban a radikális nyugati hidegháborús „szabadságmitológia” vesztett erejéből, Moszkva ellenben hatékonyan propagálta fegyverkezésbeli sikereit, relatíve gyors gazdasági növekedését és a rendszerjellemzőként hirdetett szociális egyenlőséget.⁵ A veszélyt értékelve John F. Kennedy azzal riogatta kortársait, hogy megfelelő ideológia híján egyetlen rakéta kilövése nélkül is elveszíthetik az oroszokkal folytatott „titáni versenyt”.⁶

Az amerikai közvéleményben is voltak olyan hangok, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a koegzisztenciával finomított kommunista ideológia a Nyugat számára komoly argumentációs kihívást jelent, s erre érdemben kell válaszolni, vagyis szisztematikusan újra kell gondolni a szabad világ teóriáit és a fejlődő világ számára sugárzott képet. Voltak viszont, akik úgy vélték: a versenyt végső soron nem ez, hanem a tudományos-technikai haladás eredményei döntik majd el.

ŰRTOPOSZOK ÉS FOGYASZTÁSIDEOLÓGIÁK

A kelet–nyugati ideológiai küzdelem az űrkorszak beköszöntével vett újabb fordulatot. A konstelláció egy ideig továbbra is a szovjet oldalnak kedvezett, mivel az ötvenes–hatvanas évek fordulóján jelentős sikereket mondhatott magáénak az űrkutatás terén, s ennek előnyeit nem is habozott kihasználni. Saját potenciáljának igazolására fontos argumentációs fordulatként hangoztatta a rakétameghajtás erejét, a fellőtt eszközök tömegét, Föld-megkerüléseinek számát, és szinte mindent, ami technikai és ideológiai fölényt megjeleníthette. Jó érzékkel tervezett ehhez szimbolikus etalonokat, mintegy érzékeltetve a világ előtt, hogy tudatában van annak: nemcsak a technikai, hanem az ideológiai hadszíntéren is nagy tettekben folyik a küzdelem. A Szovjetunió elsőként küldött az űrbe állatot, Lajka kutyát 1957 novemberében, majd férfit, 1961 áprilisában Gagarint, nőt, Tyereskovát 1963 júniusában, majd egy kubai színes bőrű űrhajóst, Tamayo-Mendezt 1980 szeptemberében.

A szuperhatalmi verseny azonban néhány év elteltével (mintegy az első, fegyverkezési forduló reflexiójaként) az interkontinentális és kozmikus léptékű színterek felől hamarosan leszállt az emberek mindennapi életének szintjére, hogy aztán két évtized múlva majd ismét „elhagyja a Földet”, és a közel kozmikus terek felosztásáért és uralmáért küzdjön. A versengés íve tehát korábban sosem tapasztalt széles spektrumot fogott át, a versengő szereplők közti kölcsönhatások sokrétűek és egymást is inspirálók voltak.

⁵ Lippmann 1961: 33; Mosely 1962; *Neue Zürcher Zeitung*, 1960. augusztus 30.

⁶ Idézi: Görög Tibor: A mai szovjetológia és a konvergencia elmélete. MTAL V. 102. 13. d.

Az ötvenes évek második felében – a béke védelme és az űrsikerek mellett – friss toposzként egyre gyakrabban tűntek fel a konkuráló életmódok ideái. A „versenyszámok” közé került a tényleges életszínvonal, a belső erkölcsi-szellemi stabilitás, a népjóléti politika és a kultúra. A Szovjet Kommunista Párt (SZKP) vezetése hamar megértette, hogy ha a globális térhódításban a két rendszer közvetlen katonai térnyerő küzdelme prolongálódik, más „versenyszámokban” gyorsulásra kell számítani, például a gazdasági és életmódszintereken. A XX. kongresszus után ezért beszéltek már nagyobb hangsúllyal a szovjet életmód potenciális fölényéről és a tudományos-technikai forradalom kínálta lehetőségekről. Hruscsov igyekezett elébe menni a fogyasztás kérdését feszegető amerikai propaganda vádjainak.

„Bírálják bennünket, hogy a ruhák szabásában nem mindig követjük az új párizsi divatot, hogy a szovjet emberek gyakran még mindig rövid vattakabátban járnak, és ez rontja az alakjukat, de mi magunk is látjuk, és elismerjük ezt. Sok tekintetben önmegtartóztatók voltunk, de nem volt más választásunk.”⁷

Az amerikai propaganda a fogyasztás terén kétségtelenül jobb helyzetben volt, s ezt hangsúlyozta is. 1959 nyarán a szovjet ürelőnyök ellensúlyozására megmutatta Moszkvának látványkonyha-kiállítását – egy Moszkva melletti kiállításon mutatták be a tengerentúli életmód szimbolikus tárgyait – demonstrálva, hogy ha a Földön kívül egyelőre nem is, a mindennapi életben – az életmódban, a kapitalista fogyasztás minőségében – az Egyesült Államok már messze keleti vetélytársa előtt jár. A kiállítást egy sajátos civilizációs fölényfitogató „konyhavita” kísérte Hruscsov és Nixon amerikai alelnök között.⁸ Az amerikai életforma-demonstráció felhívta az önbizalommal teli szovjet ellenfél figyelmét arra, hogy az ideológiai köntösben jelentkező, ám nagyon is valóságos potenciálversenynek lehetnek a katonai erő felmutatásánál differenciáltabb aspektusai is. Az amerikai kiállítás a modern mindennapi használati tárgyak egy részét kettévágvá mutatta be, mintegy reklámozva a látványos belső szerkezeteket. A szovjet rakétasikerekre reagálva az amerikaiak „splitniknek” is nevezték a bemutatót, sokféle tárgyat felvonultatva: fűnyíró, hifiberendezés, Cadillac Convertibles, zöldségekkel teli szupermarket, Pepsi Cola, süteményporok, fagyasztott (és) félkész ételek, túsarkú cipők, rúzs, arcfestő kellékek, háztartási eszközök, így például mosogatógépek, amelyekről a vita végül a nevét kapta. Hruscsov és Nixon vitáját az amerikai fél színes videoszalagra is rögzítette, ezzel is dokumentálva a tengerentúli technikai fölényt.⁹

⁷ Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. é. n.

⁸ Video: Nixon – N. Hruscsov – The Kitchen Debate. www.youtube.com. Az enyhülés jeleként korábban New Yorkban is volt hasonló szovjet kiállítás, de az életmód témájában kevésbé vált híressé.

⁹ Az eseményről cikkeket közölt a *The New York Times* és a *Time Magazine* is. A társadalmi-kulturális-ideológiai kontextusokról: Rapaport–Stayton–Art 2001: 49–51.

Mindezzel együtt a „háztartási sikerek” nem nyugtatták meg az amerikaiakat. Kennedy az 1960-as választási küzdelemben arra figyelmeztette Nixont, hogy a jobb minőségű nyugati tévé aligha konkurálhat a keleti interkontinentális rákétákkal és műholdakkal. Noha ez igaz volt, az életmód mégis az egyik legfontosabb ideológiai és propagandaelemmé nőtte ki magát a rendszerek harcában.¹⁰

Kérdés persze, hogy miért állt érdekükben a szovjeteknek egy ilyen kiállítást befogadni 1959-ben. A hrucsovi vezetés nem csupán egy látványos „versenyepizódznak” szánta legfőbb politikai ellenfele konyhájának bemutatását, és a résnyre nyitott szellemi, kulturális folyosók sem szolgálhattak kizárólag propagandacélokra. Hruscsov valójában azt akarta, hogy a XX. kongresszus optimista utolérő-programja életszerűvé váljon, és a lakosság számára megjelenjenek a „vágy titokzatos tárgyai”, láthassa, mit is kell utolérni. A szovjet politikai elit korábban is viszonyítási pontnak tekintette a nyugati fejlődés egyes állomásait, különösen az amerikai modellt. Tanulmányozta a modern nagyhatalmi potenciál gazdasági képletét, katonai erőinek összetevőit, tömegtársadalmi működési elveit, föderatív viszonyainak adaptálhatóságát. Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet rendszer elért abba a fázisba, amikor a maga képére formálva – azaz a saját (vélt) lehetőségeihez igazítva – meggyökereztetethet modern életmód-mintákat is. A szovjet politikai elit úgy döntött, hogy különböző formákban és mértékben engedi ezeket a mintákat közelebből megsejlelni. Ezért láthatták a szovjet társadalom egyes csoportjai közvetlen közelről az amerikai mintakonyhát, olvashattak amerikai könyveket, csodálkozhattak rá hollywoodi filmekre, hallgathattak titokban dzsesszt, és a szerencsés kiválasztottak még az USA-ba is elutazhattak. Mások pedig Nyugat-Európában tapasztalhatták meg a „fogyasztói paradicsomot”.¹¹

A nyugati életmód mintaszerű beengedésében Vladislav Zubok az 1957-es világitűségi találkozót tekinti meghatározónak, amikor harmincezer külföldi fiatal vitte el Moszkvába az addig nagyon távoli külvilágot. A velük való találkozás visszafordíthatatlan változásokat indított el a szovjet társadalom és különösen a hatvanas évek nemzedékének tudatában, akik innentől fogva kettős életet éltek: egy konformistát és egy reformorientáltat.¹²

PERSPEKTÍVÁK ÉS JÖVŐKÉPEK VERSENYE

Az ötvenes évek közepétől a reform és a nyugati világ meghatározó folyamataihoz való alkalmazkodás a látszólag mozdulatlan rendszer működésének állandó eleme lett. A tudományos elemzés fokozatosan a rendszer önszemléletének részévé vált, és

¹⁰ Kennedy állítólag azt mondta egy külföldre utazó diáktársaságnak, hogy aki nem tudja népszerűsíteni az amerikai életformát, maradjon otthon. MSZMP PB 1965. február 16. MNL OL M-KS-288. f. 5/359. ő. e.

¹¹ Zubok 2007: 172–176.

¹² Zubok 2007: 174–175.

a politika együttműködése a szakértői rétegekkel reflexiók sorával látta el az addig egynemű ideológiát. A térség országainak kooperációs kutatásai kezdték felmérni, miként kell az intézményrendszereknek változniuk ahhoz, hogy a tábor versenyképes legyen. A vezetést különösen érdekelték a *tudományos-technikai forradalom* (TTF) globális terjedési mechanizmusai, melyekről egyértelműen úgy vélték: megváltoztatják a szovjet rendszer létmódjának egészét, áthatják a gazdaság szervezést, a politikai elképzeléseket, a társadalmi és kulturális folyamatokat, az ideológiát és a nemzetközi kapcsolatokat. Kulcskérdésnek tekintették annak megértését, hogyan lehet adaptálódni a világgazdasági, világpiacon versenyfeltételekhez a rendszer integritásának lényegi feloldódása és politikai, gazdasági hatalmának gyöngülése nélkül. A komplexebbnek ígérkező versenyfeltételek között a régió vezetése már nem tekintette lebecsülhető kutatási ágának a futurologiát, a prognosztikát, és elengedhetetlennek tartotta a valószínűségek felmérését. A versengés ezzel új lendületet vett. Miközben mindkét fél elszántan kutatta, mik lesznek a posztindusztriális jövő hatásos politikai üzeneteinek főbb elemei, a szovjet szféra a nyugati jövőkutatást ideologikusnak, kapitalizmusapologetikusnak tartotta. Azt hangoztatta, hogy velük szemben a keleti blokk országai részt vesznek a globális problémák megoldásában, különösen az új világháborúk megakadályozásában, a fegyverkezési hajszát megszüntetésében, és a felszabaduló erőforrásokat békés célokra szeretnék felhasználni. Megkezdődött a TTF-hatékonyságáért és a rendszerek optimalizálhatóságáért folyó verseny, amelynek az volt a tétje, hogy melyik formáció tudja hatékonyabban felhasználni a TTF eredményeit.

Az SZKP KB 1955-ös plénümán Nyikolaj Bulganyin beszédével éledt újjá az a technicista teoretikus hagyomány, amelyet a háború és főként a személyi kultusz megszakított.¹³ A vezetésben megjelentek olyanok (például Georgij Malenkov), akik magukat technokratának vagy éppen azok vezetőjének tekintették.¹⁴ Kiadták a nyugati baloldali J. D. Bernal *Science in History* című könyvét, majd a hivatalos ideológia beemelte etalonjai közé a tudományos és technikai forradalmat, s alig egy évtizeden belül már munkacsoportok alakultak az összefüggései értelmezésére. A gyorsan felfutó elméletek némelyike meglepő perspektivikusságot mutatott. Újabb TTF-hullámokkal számoltak. Feltételezték, hogy a jövő teóriáit már alapvetően a biológiai-kibernetikus gondolkodás határozza majd meg, és azt is, hogy komoly ökológiai problémákkal kell a jövőben szembenézni, mivel az emberiség az első korszakban kimeríti az erőforrásokat és az ásványi anyagokat, szennyezi a környezetet, és globális filozófiai gondolkodás nélkül nem élhet együtt harmonikusan a természettel. Mindent összevetve, kijelenthető, hogy bár a szovjet szakirodalom és politika TTF-álláspontja meglehetősen színes, mondhatni plurális volt, minden irányzat felismerte a tudomány növekvő termelői és társadalomszervező szerepét. A lokális identitásokat is felülíró „technológiai racionalitásról” szóló neoweberianus nézeteket azonban nem fogadták el, mivel úgy gondolták, a technikai fejlődés

¹³ A II. világháború előtti elképzelésekről: Cooper 1977: 149, 174–176.

¹⁴ Rainer 2002: 51–52.

hatékony kihasználása függ a társadalmi viszonyoktól, s ez leginkább a kommunizmusban lehet optimális. Elutasították ugyanakkor a maoista koncepciót is, amely elvileg is tagadta, hogy a TTF-nek fontos szerepe lehet a kapitalizmusból a szocializmusba/kommunizmusba való átmenetben.¹⁵

A TTF generális hatásairól 1955 és 1964 között jelentek meg az első cikkek és könyvek, és a tábor lassan beilleszkedett a nemzetközi jövőkutatások trendjeibe, legalábbis az elit kutatási szinteken. 1964-től például a Harvard Egyetem tízéves programot indított *Technika és társadalom* címmel, vizsgálva többek között a munka és gazdaság viszonyát, az államformákat és társadalmi berendezkedéseket, a munkaerő művelődését, a fogyasztást és a szabadidő-felhasználást. Hasonló célokra az IBM is ötmillió dollárt fordított, miközben a Műszaki Automobilizálási és Gazdaságfejlesztési Nemzeti Bizottság is megjelentetett egy hatkötetes művet *Technology and the American Economy* címmel. Különösen figyelemfelkeltő eseménynek számított, amikor 1964-ben nyugati tudósok egy csoportja *Hármas forradalom* címmel kiáltványt bocsátott ki a TTF-hatások rendszerének elemzésére.¹⁶

A szovjet jövőképről szóló első átfogó „tudományos vízió” 1966-ban jelent meg oroszul. Az 1968-ban kiadott angol változat, *Válaszúton a civilizáció* címmel valójában a nemzetközi tudományos és politikai közvéleménynek üzent, meghozza azt, hogy a szovjet régió is levonta a TTF-ből következő hosszú távú tanulságokat. A több mint harminc szerző kutatásait összefoglaló, angol nyelvű változat Radovan Richtának, a csehszlovák Filozófiai Intézet vezetőjének szerkesztésében jelent meg. 1973-ig a keleti blokkban ezt tekintették a téma tudományos etalonjának, de Nyugaton is elismert munkának számított. A *Válaszúton a civilizáció* valóban nagyszabású vízió volt, melynek gondolkodásmódja látványosan eltért ugyan a szovjet mindennapok ideológiájától és gyakorlatától, mégis egyértelműen kapcsolódott a vezetés stratégiai gondolkodásához. Tételeit még a Hruscsov-érában kezdték kidolgozni, legfőbb állításai ezért egybecsengtek a három hruscsovi kongresszus (1956, 1959, 1961) konstellációértelmezésével, és mindazzal, amit az SZKP a kommunizmus programjaként ekkoriban meghirdetett.¹⁷ A megjelenés dátuma viszont már a Brezsnyev-korszakra esett, ami arra utalt, hogy a gyakran ellentétesnek ítélt két kurzus között – a diktatórikus uralom tényén túl – lényegi „reformfolytonosság” is van.

A Richta-könyv a tudományos-technikai forradalmat a nemzeti fejlődések keretein túllépő – integráló-centripetáló erejű – többdimenziós, egyetemes történelmi korszakként írta le. Olyan elemi civilizációs erőként ábrázolta, amely az

¹⁵ Cooper 1977: 166–167, 175–176.

¹⁶ *The Triple Revolution. Complete Text of the Ad Hoc Committee's Controversial Manifesto*. New York, 1964. magyarul: Válság és útkeresés. Egy amerikai programnyilatkozat 1965: *Társadalmi Szemle* (20.) 8–9. 105–114. Később a szovjetek figyelmét felkeltették még az amerikai Rand Corporation és „A 2000. évvel foglalkozó bizottság”, valamint a francia 1985-ös bizottság és a Futuribles kutatásai. Röviden lásd: Richta 1968: 11–12.

¹⁷ Kalmár 2014: 172–173.

elkövetkező évtizedekben túlsúlyba kerül, s így teljesen felforgatja az addigi élet állandósult arányainak, formáinak, elképzeléseinek nagy részét. Véleményük szerint a TTF szembefordul mindazokkal, akik nem képesek lépést tartani vele, vagy lépésüket idejében kiigazítani, mert a „mindent vagy semmit a tét”.¹⁸ A szerzők kiemelték, hogy a nemzetgazdaságok kénytelenek lesznek jobban figyelembe venni saját adottságaikat, miközben alkalmazkodniuk kell a regionális integrációhoz és a nemzetközi folyamatokhoz is. A globális mozgások feltűnő jellemzőjeként értékelték, hogy a „civilizáció súlypontjai” áthelyeződnek az ipari központokból a tudományos-kulturális centrumokba, a második szektor után megerősödik az infrastrukturális-szolgáltató harmadik szféra. Detektálták, hogy mindenütt nő az állami ráfordítás a kutatás-fejlesztésben (K+F), a munkások műszaki érdekeltségét pedig premizálással ösztönzik. A K+F ráfordítások ehhez mérten szükségszerűen nőnek majd a jövőben, különösen a kutatásintenzív területeken, és aktívabb lesz a licenpolitikája és a technológiai transzfer is. A tudományos kutatás kulcsiparrá válik, a tudóst pedig javarészt integrálja, ipari szereplővé teszi az állam és a nagyvállalat. Ezzel együtt visszaszorulnak a hagyományos termelői ágak, s az új struktúrában különösen fontos lesz az időmegtakarítás és a működésre fordított eszközök hatékonysága. Miként írják, ennek érdekében terjed a matematikai modellezés és a humánerőforrás-gazdálkodás tudománya. A változás különleges helyzetbe hozza a tudomány szereplőit és a menedzsmentet, de egészen új megvilágításba helyezi a munkaerő affinitásának és kreatív kapacitásának növelhetőségét is. A kérdés szerintük csak az, hogy mindezt a piaci vagy a tervgazdálkodó működés tudja-e majd jobban a maga javára fordítani. A szerzők nem hagytak kétséget afelől sem, hogy az ipari forradalmat felváltó „új epocha” a szovjet rendszert is minden részletében átalakítja, mert léte, illetve fejlődőképessége azon áll vagy bukik, hogy valóban megérti-e ezt a jelenséget és főként terjedési dinamikáját, s hogy mennyire tud adaptálódni. Ha ez nem sikerül, el kell buknia.¹⁹

A Richta-könyv tehát világossá tette, hogy a TTF a keleti blokkban is reformokat kényszerít ki, és nemcsak strukturális átalakítgatásokat, hanem a gazdaság folyamatos összehangolását „az eljövendő korszak mozgékony civilizációs feltételeivel”. A kötet ezzel összefüggésben is úgy jellemezte a TTF-et, hogy ez a strukturális változásoknak olyan állandó, egyetemes áramlása, amely a szovjet rendszer radikális változását igényli, nem csupán az eddigi gazdálkodás hibáinak pusztá kijavítását.²⁰ Mindenekelőtt az extenzív gazdálkodásnak kell intenzívvé formálódnia, amihez elengedhetetlen a komplex gépesítés és automatizálás, a minőségi termelő ágazatok fejlesztése, a közigazgatás és irányítás átszervezése, a szakképzett munkaerőt kibocsátó képzési rendszerek megteremtése, a fogyasztás dinamizáló hatásának kihasználása a munkaerő újratermelésében és a kereslet indukálásában. Ebben a világképben az emberi élet egész struktúrája – beleértve az egészséges és esztétikus környezetet is – gazdasági tényező, és része a gazdasági-politikai

¹⁸ Richta 1968: 43, 56.

¹⁹ Richta 1968: 278.

²⁰ Richta 1968: 87–88.

stratégiának. Nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az emberi tényezőnek; a keleti teoretikusok és stratégiai, gazdasági tervezők is kezdtek leválni a kizárólag tudományos-termelési menedzsmentben gondolkodó taylorizmusról, és a fordista elképzelések felé közeledtek, melyek jobban kalkuláltak a szélesebb körű kreatív emberi aktivitással és motiváló tényezőivel.²¹

Jelentősége lett a munkatermelékenységet regeneráló környezetnek, különösen a tömegkultúrának, a művelődésnek, a fogyasztásnak, az egészségügynek, az oktatásnak, az utazásnak és a kapcsolatok fejlesztésének is. A humán erőforrás ekortól a növekedés lényegi hajtóerejeként tűnt föl. Az elemzők kiemelték: a képzetesebb szakmunkás jelentős munkamennyiséget és időt takaríthat meg, egy átlagos tudós például évente harminchat munkaerőt. Ebből kiindulva a munkaerő bővített újratermelésének feltételei közé sorolták a szabadidőt, a művelődést, az önképzést, a „kétségbeejtő állapotú” közszolgáltatások és az infrastruktúra színvonalának gyors emelését. Mindez jelezte, hogy a szovjet blokkban is lassan formálódott a *TTF-interpretáció antropológiai aspektusa*.

Az elemzések külön kitértek arra, hogy a munkafolyamatok természetének megváltozása drasztikusan átalakítja az oktatás és általában a művelődés szerkezetét. A TTF-korszak konvertálható munkaerőre tart igényt, amelynek jellemzője a rugalmasabb és magasabb szintű végzettség, a saját ötletek és a munkában némi döntési kompetencia. Ezt az embert az írás-olvasás-számoláson túl már nem elsősorban enciklopédikus tudásra nevelik, hanem logikus, racionális és önálló gondolkodásra, valamint absztrakciós képességekre. Elvárják tőle az egész életen át tartó tanulást, arra ösztönözve, hogy képzését az iskolával ne tekintse lezártnak, és akarjon lépést tartani a változásokkal. Az új kihívásokhoz alkalmazkodó fejlett világra jellemző a Richta-könyv szerint, hogy ugrásszerűen nő a kereslet a szakközépiszkolai, majd a főiskolai és az iskolán kívüli képzés és művelődés iránt. Prognosztizálható az is, hogy néhány évtizeden belül általános lesz a középfokú és a lakosság felét érintő főiskolai végzettség, s mindezt támogatják majd a posztgraduális oktatási formák, a tömegtájékoztató és az olyan felfutó diszciplínák, mint a pedagógia. Az elemzők jelezték, hogy az Egyesült Államokban már művelődésiparról beszélnek, és néhányan úgy vélik, ezek az összetett folyamatok kultúrforradalomba torkollanak.²²

A szovjet rendszerben ezeket a távlatelemző elméleti munkákat a gazdasági reformok gyorsították fel: a kettő kölcsönösen erősítette egymást. Kezdték átrendezni a tudományos terveket, támogatásokat és részben az infrastruktúrát is. A TTF-interpretáció a jelenkorkutatás egyik kiemelt programjává vált, igaz, nem

²¹ A fiatal Ford háború utáni cikkeiben azt hirdette, hogy a gép felől az emberi tényező felé kell fordulni (lásd: MetLife). Idehaza akadémiai tanulmányok készültek többek között arról, hogy a munkát végző ember az automatizálás következtében mechanikusan alárendelődik a munkafolyamatoknak, viszont a fejlett régiókban ezzel ellentétes tendencia is hat, ahol éppen az erősödő terciér szektor emel ki olyan szakmákat – például az orvosit, tanárit, mérnököt –, amelyek kevésbé teszik az embert egy szervezet fogaskerekévé. MTAL V. 102. 14. d.

²² A művelődésiparról: Richta 1968: 106–110, 37.

szembetűnően, mivel diszkréten elosztódott a különböző tudományágak között. A politika feladatokkal látta el a műhelyeket, a megbízott szakértők pedig egyfelől előkészítették a gazdasági, oktatási és egyéb reformokat, jogi szabályozásokat, másfelől folyamatosan vizsgálták a társadalmi struktúra, a gazdaságirányítás és -szervezés kérdéseit, az egyenlőtlenségek újratermelődését, az osztály- és rétegviszonyokat, a képzés-oktatás-tudományos kutatás irányait, életmódbeli, kulturális, nyelvhasználati átrendeződéseket. A szakértők a káros mellékhatásokat is kezdettől fogva jelezték: a környezeti ártalmakat, a bioszféra szükséges rehabilitálását, az ökológiai egyensúly fenntarthatóságát, a nemzetközi összefogás elkerülhetetlenségét.

A Richta-féle jövőkép nem volt mindenestül utópia. Tartalmazott részben megvalósítható elemeket, és mindenekelőtt láttatta az elkerülhetetlen strukturális átalakulások tendenciáit, még ha ezek szinte mesésnek tűntek is a hatvanas évek elején. Utalt azokra a távlati elképzelésekre, amelyek több szereplővel és alternatívával számoltak a valóság feltérképezésében éppúgy, mint a célok meghatározásában és a döntések előkészítésében. A szélesebb közvélemény azonban nem sokat érzékelt ezekből a tervezetésekből. A közzétett politikai állásfoglalások egyfelől nem mutattak egyéges jövőképet, másfelől ideológiai konstansként meghagyták a rendszer önmeghatározásának kiemelkedően fontos elemeit, mindenekelőtt az osztályviszonyokra utaló toposzokat. Mindez a változatlanosság érzetét keltette, a realitásokat homályban hagyta, viszont nagy teret engedett a munkásosztály kiemelt szerepére alapuló utópikus várakozásoknak. A belső szakértői elemzések és a nyilvánosságna szánt értelmezések általában nem azonos szerkezetű világképet tükröztek. A mindenki számára követhető ideológiai deklarációk jelentős fáziskéséssel követték a problémák belső felismerését, és új szemléleti koherenciát sem mutattak kifelé. Az ideológiának ez a késleltető természete mindig megnehezíti a látszólagos utópiák dekódolását. A Richta-csoport jövőképe és a vele harmonizáló hruscsovi kommunizmusprogram viszont egyaránt arra utalt, hogy a moszkvai vezetés egyáltalán nem hagyta figyelmen kívül a meghatározó történelmi determinációkat, sőt adaptálódni akart; elképzeléseit ezért nem lehet egyszerűen a megalapozatlan fantáziák világába sorolni. Tudatában lehetnek annak is, hogy a kényszerű alkalmazkodásban halványulni fognak az ellenfelektől elválasztó megkülönböztető jegyek. A *Válaszúton a civilizáció* világképe azt sugallta, hogy a két fő 20. századi erő „globális” versenyében a rivális rendszerek mégiscsak *konvergálnak* egy közös modell felé, melyben a történelmi determinációk erősebbek lesznek az elválasztó elemeknél.

A hivatalos állásfoglalások azonban – az egyébként támogatott tudományos kutatások következtetései ellenére – egyelőre töretlenül azt hangoztatták, hogy a koegzisztencia korántsem jelent konvergenciát, Moszkva nem fogadja el a technikai racionalitást, azaz nem értékeli túl a tudomány technikai erejét, a teleologikus, ideologikus célok szerepét viszont sohasem fogja alábecsülni.

GLOBÁLIS KÉRDÉSEK TEMATIZÁLÁSA

A Brezsnyev-korszak politikája fő vonalaiban erős kontinuitást mutatott a hruscsovi stratégiával. Temperáltabban, de folytatta a belső reformokat, a globális térben pedig rendkívül aktív volt. Kifelé irányuló aktivitásának egyik mozgatórugója az volt, hogy a két versengő szuperhatalom a hatvanas évekre érte el az interkontinentális rakéták számában a paritást. Ezt követően már valóban érdemi egyensúlyról lehetett beszélni, a további szintemelésre a későbbiekben már csak az amerikai oldal tett kísérletet a csillagháborús tervekkel. A hetvenes évek tehát kedvező időszak volt az Európa-politika és – közvetve – a globális erőviszonyok szovjet újraértelmezésére. Brezsnyev a korábbiaknál is határozottabban szorgalmazta az európai biztonsági rendszert, amely egyszerre célozta a szovjet befolyási övezet nyugati határainak megerősítését és az amerikai befolyás mérséklését a kontinensen. A nyugati és a keleti európai tábor közös biztonsági ernyő alá rendezését a nyugati elemzők többsége jogos gyanakvással fogadta, ám arra a vádra, hogy a kontinens két felének közelítése elsősorban szovjet érdek, Moszkva azt válaszolta: a Nyugatnak nem kevésbé van szüksége a nemzetközi munkamegosztás előnyeire és az európai piac másik felére.²³

Stratégiájának támogatására a szovjet blokk felfrissítette az ötvenes évek békepropagandáját, amihez megfelelő alapot teremtett számára az USA vietnámi katonai agressziója és veresége, a nyílt szovjet beavatkozás elkerülése, továbbá az arab–izraeli konfliktus. Az offenzív békepolitika nyilvánvalóan kihasználta a háborús félelmeket és az amerikai befolyással szemben növekvő elégedetlenséget. A nyugati közvélemény újra fogékony volt egy keleti békekampányra,²⁴ s a *béke*, az *európai biztonság* és a *konvergáló kontinentális identitás* együttes emlegetése hatékony eszköznek ígérkezett.

Moszkva némiképp módosított „tematizálással” igyekezett új korszakot nyitni az ideológiák versenyében, s mindezt – az európai biztonsági értekezlet szorgalmazásával együtt – a szocialista országok békés támadásának nevezte.²⁵ Az osztályharc és a világforradalom ügyét ez idő tájt kevésbé emlegette, helyette az európai biztonság realisabb – és sokak számára elfogadhatóbb – eszméjét hirdette. A keleti propaganda hangvétele is békésebb lett, elismerte a jelentős

²³ A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Egyéb cseréértékre lásd még: Record of the main content of Gromyko's conversation with the US President J. Carter. September 23, 1977 National Security Archive, Washington DC, Carter–Brezhnev Project.

²⁴ A szovjet ideológia és propaganda a hatvanas évek közepétől azt sugallta, hogy az észak-atlanti szövetség 1969-ben lejáró szerződése reális apóropó lehetne arra, hogy megújítása helyett egy katonai tömbök nélküli Európán gondolkozzanak, vagyis olyan kollektív biztonsági rendszeren, amelyben Európát nem fenyegeti semmiféle potenciális német haderő, és az USA szerepe is csökkenne a kontinensen. Emlékeztető feljegyzés: Brezsnyev felszólalása a testvérpártok 1972. július 31-i krími találkozóján. MNL OL M-KS 288. f. 5/587. ő. e.

²⁵ A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Az SZKP XXIV. kongresszusa (1971).

nyugati tudományos-technikai haladást, a gazdasági növekedést és a magas élet-színvonalat, s ennek megfelelően módosította a kapitalizmus általános válságáról és rothadásról szóló tételt. Különösen tetszetősen hangzott az az indítvány, hogy a katonai költségek felszabaduló részét használják békés célokra, többek között szociális, egészségügyi és közoktatási fejlesztésekre és a fejlődő országok megsegítésére. Nem maradhatott hatástalanul az sem, hogy a szovjetek a leszerelésen kívül javaslattevőként léptek fel olyan fontos globális kérdésekben is, mint az észszerű nyersanyag- és energiakitermelés, illetve -felhasználás, a legveszélyesebb és legelterjedtebb betegségek felszámolása, a világűr meghódítása, a világtengerek természeti forrásainak hasznosítása, valamint a környezetvédelem.

Összeségében mindkét fél argumentációjában fontos változást jelentett, hogy egyre több globális kérdés került be a versengésükbe: például a világ óceánkin-cseinek birtokbavétele, a demográfiai robbanás, a tömeges éhínség és a veszélyes betegségek problémái. A propagandák ezeket a nagyon is valós problémákat nem hagyhatták figyelmen kívül, már csak azért sem, mert közvetlen politikai feszültségforrást jelentettek: keleten táplálták az ellenzékiiséget, nyugaton a nonkonformista civil mozgalmakat, délen a destabilizáló zavargásokat.²⁶

A globális témákat érintő argumentálás nem volt minden elemében üres, ornamentális propaganda. A világ akut kihívásainak emlegetése, ha lassan is, de valóban átformálta a gyakorlatot. A KGST komplex programja keretében például 1971–1972-re sokoldalú természetvédelmi megállapodásokat kötöttek, megindultak a környezetvédelmi kutatások, egységesítették a korábbi törvényeket, rendeleteket, s a politikai vezetők többször utaltak arra, hogy a közgazdasági szemlélet mellett a jövőben környezetvédelmire is szükség lesz. Magyarországon az MSZMP KB Területi Gazdaságfejlesztési Osztálya és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1974-ben vetette fel, hogy legyen egy kormány mellett működő Országos Környezetvédelmi Tanács, amely előkészít egy környezetvédelmi törvényt, majd koordinálja is a végrehajtását. Mindezek ellenére Európa két fele e tekintetben sem volt azonos fázisban: amikor a Nyugat már kereste a zaj- és vibrációs ártalmak elleni védekezés módjait, a Kelet elsősorban a higiéniai összefüggésekre, az ipari és háztartási hulladékok biztonságos elhelyezésére és a tájvédelemre koncentrált. A Keletnek a legfontosabb a nyugati növekedés utolérése volt, ami nemegyszer éppen a környezetvédelem ellen hatott. A káros járulékos elemeket – részben az ottani mozgalmak hatására – csak néhány itteni környezetvédő bírálta.²⁷

²⁶ A testvérpártok első titkárainak 1972. július 31-i krími találkozója. MSZMP PB 1972. augusztus 2. MNL OL M-KS-288. f. 5/587. ő. e.

²⁷ A környezetvédelem helyzete és irányelvek a további feladatokra. Előterjesztés. 1974. március 12. MSZMP PB 1974. március 26. MNL OL M-KS-288. f. 5/633. ő. e.

AZ ARGUMENTÁCIÓ CÉLKÖZÖNSÉGE

A látványkonyhával érvelgető ötvenes évek után az életmódküzdelem ismét új lendületet vett mindkét oldalon: friss toposzok és stílusok, de főként hatékonyabb technikák jelentek meg. A szovjet tábor közvetettebb tónusra hangszellette a maga propagandáját. Számolt azzal, hogy mindenütt hódít a „szociológiai propaganda” trendje, amely az eszmék közvetlen reklámozása helyett az életmód exportjára koncentrál. A „szociológiai propaganda” megölti az információkat kereskedelmi és még inkább technikai újdonságokkal, a kultúra, a divat, a lakáshelyzet, a szabadidő, a turizmus és a hobbi vonzó témáival. A szovjet felmérések is azt mutatták, hogy a célközönségnek tekintett ifjúság, értelmiség és kispolgárság (valamint a középréteg) – a nacionalizmus ébren tartott eszméi mellett – leginkább erre az életforma-propagandára fogékony.

„Ilyen módon ez a propaganda a legközvetlenebb kapcsolatban van a valósággal, bizalmat ébreszt, és nemritkán igen sikeresen adagolt keveréket ad érdekes információkból, és jól álcázott kommentárral, amely arra hivatott, hogy megerősítse az embereknek a burzsoá társadalomban való jólétéről és korlátlan lehetőségeiről szóló illúziót.”²⁸

A külvilágnak szóló, határon átnyúló argumentációt a szovjet oldal meghatározott nyugati célközönséghez igazította: elsősorban a baloldali mozgalmakkal szimpatizáló és az állam-monopolkapitalizmussal szembe forduló nyugati közép- és munkásrétegek világképéhez, a bevándorlók vágyaihoz,²⁹ de a nemzeti felszabadító mozgalmak terjedésében is bízott. A nemzeti és etnikai konfliktusoknak a szovjet világtérképezések igyekeztek sajátosan szocialista értelmezést adni, különös tekintettel a Nyugat-Európába áramló külföldi munkaerő tömegeire. A brezsnyevi ideológia továbbra is potenciális lehetőségként számolt azzal, hogy Nyugaton indukálhatók evolúciósan befolyásszerző, szovjetizálódási folyamatok. Keleti nézőpontból sokat ígérő válságjelekként értékelték a nyugati civil és baloldali mozgalmakat, a faji diszkrimináció elleni tüntetéseket és az USA-ban történt merényleteket. Nagy reményeket fűztek az amerikai és az európai sztrájkokhoz, a polgári egyenjogúsításért folytatott küzdelmekhez és a nemzeti felszabadító törekvésekhez.³⁰ Elképzelhetőnek tartották, hogy a TTF állammonopolista tendenciái esetleg közelítik majd egymáshoz az értelmiségi, paraszti, városi középrétegeket és a munkásságot, és pozitív, konvergencia jeleket véltek felfedezni a szocialista és szociáldemokrata

²⁸ A pártok ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárainak 1973. decemberi moszkvai értekezlete. MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e. Az SZKP XXIV. Kongresszusa (1971). Bolgár felszólalás.

²⁹ Jelentés az APB-nek a Magyar Rádió külföldi adásairól. 1967. szeptember 19. MNL OL M-KS-288. f. 41/83. ő. e. A külföldre irányuló adások térségek, országok szerinti megoszlása, a feltételezett befogadói attitűdök rövid elemzése: Jelentés az APB-nek a külföldi adások helyzetéről, javaslat a további feladatokra. 1979. október 20. MNL OL M-KS-288. f. 41/334. ő. e.

³⁰ Brezsnyev felszólalása az 1969-es moszkvai tanácskozáson. Fencsik (szerk.) 1977: 170.

mozgalomban, sőt, a kereszténység egyes köreiből is.³¹ Éppen ezért minden lehetséges nyugati befogadót megszólítottak: a szocialista irányzatokhoz tartozókat, főként a szociáldemokratákat, a nőket, a fiatalokat, a vallásosokat, az értelmiségieket, a városi és a falusi középrétegeket. Potenciálisan önálló társadalmi tényezőkként tekintettek mindazokra, akik különös érzékenységet, fogékonyságot mutattak a társadalmi egyenlőség és a béke iránt, így például a polgárjogi és diákmozgalomban erejüket felmutató nonkonformista ifjúsági szerveződésekre és a nőkre. Számítottak az utóbbiak feminista mozgalmi tartalékaira is, noha máskor éppen a modern forradalmiság devalválóiként értékelték őket.

A szovjet szféra mindennapjait ismerők számára talán meglepő, de a keleti blokknak is volt saját jóléti imázsa. Ennek fő állítása az volt, hogy már nem is akarja mindenben utolérni a kapitalizmust, mivel a fogyasztói társadalom nem szünteti meg az egyenlőtlenséget, sőt a szükségletek kielégítését a profithajszának rendeli alá, és az embert pusztán piaci fogyasztóvá igyekszik gyúrni. A szovjet propaganda hangsúlyozta, hogy a Nyugatra jellemző „mesterséges kereslet-kínálat”, a „parazita fogyasztás”, a „fényűzési cikkek túlzott fejlesztése” és az „áltkultúra” semmiképp sem tartozhat a „szocialista” célok közé. Ezzel szemben az önmagát szocialistának nevező rendszer a közösségi szellemet hangsúlyozta, valamint a szociális biztonságot (az alanyi jogon járó egészségügyi ellátást, a közoktatást, a munkához való jogot), az esélyegyenlőséget és a minőségi kultúrához való tömeges hozzáférést. Emellett hivatkozott még a nyugati oldal dolgozóinak bizonytalan szociális helyzetére, a faji és vallási megkülönböztetésekre, a titkosszolgálatok beavatkozásaira az állampolgárok magánéletébe. A kölcsönös vádaskodások ebben (sem) voltak különösebben szemérmesek.

GLOBALIS FÓKUSZÚ TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A történeti-gazdasági folyamatok iránt hirtelen támadt intenzív érdeklődés az 1970-es években új megvilágításba helyezte a társadalomtudományi szakértői munkát, melynek hasznosságát a szovjet blokkban egyre inkább a stratégiaalkotásban való részvétele arányában mérték. A közgazdasági elméletek mellett a politikai vezetés már a társadalmi-politológiai elemzéseket is igényelte „mind a valóság feltárásában, mind a politikai döntések előkészítésében, mind a közvélemény formálásában”.³² A tudomány tehát már nemcsak az új technológiák fejlesztésében és elterjesztésében jelent meg tényezőként, hanem a prognózisok, stratégiák kidolgozásában is. A humán elemzőktől komplexebb kutatásokat, realisabb világértelmezést, megbízhatóbb perspektívaértelmezést vártak. Olyan, a gyakorlathoz kötődő, ugyanakkor prognosztizálásra is alkalmas multi- és interdiszciplináris megközelítéseket, amelyek láttatni tudják a fejlődési potenciál mozgatóit

³¹ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. 1969. június 5–17. Fencsik (szerk.) 1977: 66–70, 81–82.

³² Spiegel-Rösing–De Solla Price (eds) 1977.

és a növekedési pályák összetevőit, determinációit. Ezzel összefüggésben nagyobb súlyt kapott a *nemzetközi összefüggések modellező kutatása, a rendszerszerű szemlélet, a stratégiai elemzés, a történetiség* és a szovjet régióban még a *nemzettudat* kiöltése is egy „vállalható múlt”-tal.³³

Az igény korántsem volt sajátosan keleti: az ökonómiai, szociális és érték-problémák újabb vonásai Nyugaton is újra fontossá tették a korábban világszerte valamelyest háttérbe szorult társadalomtudományi kutatásokat. Az elméleti elmozdulást megerősítették a fejlett tőkés országok (tudományos) minisztereinek tanácskozásai a hetvenes évek elején. Az OECD-programok az optimális technológiai fejlődésre leginkább az „amerikai modell” követését ajánlották: azaz a K+F-források további bővítését, ezen belül pedig növekvő mértékű támogatást az átmenetileg elhanyagolt társadalomtudományi és alap kutatásoknak.³⁴

A hetvenes évek közepén a szovjet teoretikusok komoly kihívásként tekintettek az Ina Spiegel-Rösing és Derek de Solla Price szerkesztésében megjelent *Science, Technology and Society: A Cross-Disciplinary Perspective* című tanulmánykötetre,³⁵ amely összefoglalta a technika, a fejlődés és a társadalomtudományi gondolkodás összefüggéseit. Hasonló munkát a keleti blokkban is terveztek kiadni, de erre végül csak évekkel később került sor. A nyolcvanas évek elején az *Ember – tudomány – technika* című munka³⁶ nemcsak megismételte, hogy a technika hasznosíthatósága társadalmirendszer-függő, de azt is jelezte, hogy a feléledő társadalomtudományi versenyben a szovjet régió ott akar lenni az elméleti világpiacon éppen azzal, hogy a társadalmi környezet jelentőségét és a társadalmi, ideológiai tudományok potenciális lehetőségeit hangsúlyozza.

A látszólag összebékíthetetlen nyugati és szovjet teóriák hatottak egymásra. A szovjet típusú rendszerben egyre gyakrabban tűntek fel alternatív elméletek vagy azok elemei, amelyeket a döntések előkészítői hivatalosan vagy informálisan figyelembe vettek. A koegzisztencia és a folytonos adaptálódás mellékhatásaként a világképek keveredése elkerülhetetlen volt. A szovjet blokk politikája – saját bevallása szerint is – folyton küzdött a pluralizáló tendenciákkal: köztük a beáramló fellazító, revizionista nézetekkel, így a policentrizmussal, a liberalizáló szociálreformizmussal, a dezideologizálással, a deproletarizálással, a futurologiával, a nemzeti kommunista javaslatokkal, valamint azokkal az elméletekkel,

³³ Kalmár 2014: 486-495.

³⁴ Mikulinskii–Richta 1983: 225–227, 273.

³⁵ Spiegel-Rösin–De Solla Price (eds) 1977.

³⁶ Kende–Dusek (szerk.) 1977. A könyv ötlete: 1970 őszén Smolenicében, a harmadik szovjet–csehszlovák szimpóziumon született. Részt vevő intézmények: Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete, Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézete és a Szovjetunió Természettudomány- és Technikatörténeti Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Szlovák Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, MTA Filozófiai Intézete, Örmény SZSZK Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Grúz SZSZK Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete, Szovjetunió Tudományos Akadémia Orientalisztika Intézete. Köpeczi Béla főtítkárral iktatott levelezéséből, MTAL II. 5. F–76/1973.

amelyek piaci szocializmust, humanista marxizmust vagy szocializmust, illetve ezek kombinációit hirdették.

RÉS A FALON

A majdnem töretlen optimizmus mellett Moszkva azért tudatában volt annak, hogy a nyugati határ biztonságáért és a potenciális európai befolyásszerzésért cserébe kényszerűen tágabbra nyitja az ajtót a külső befolyásnak. Ennek ellenére a hetvenes években a szovjet vezetés elfogadta az emberi jogok és a kulturális kapcsolatok élénkítéséről szóló csomag beépülését a Helsinkii felé vezető tárgyalássorozatba. Engedték tovább lazulni a rendszer integritását, ami még a Hruscsov-érában kezdett felpuhulni. A nagyobb nyitottság az 1970-es és 1980-as években azért is volt különösen veszélyes, mert a Nyugat propagandakapacitása – a gazdasággal egyenes arányban – jócskán felülmúlta a Keletét. A szovjet apparátus igyekezett ezt kompenzálni: intenzíven kutatta azokat az aktív válaszokat és hatékony eszközöket, amelyek lehetővé tennék a hatások „kétirányú áramlását”.³⁷ Külpolitikája és diplomáciája – az érvényben lévő nyugati korlátozások és a manőverek ellenére – a lehető legtöbbet akarta kihozni a gazdasági-műszaki-technikai-tudományos együttműködésekben. Szüntelenül kereste a kapcsolatok bővítésének lehetőségét a Nyugattal, tudván, hogy eredményes kooperáció nélkül a tudományos-műszaki-technikai lemaradás és a világgiaci leszakadás veszélyével néz szembe. Az európai befolyásszerzés lehetőségét nem kevésbé fontos szempontnak tekintette.

A *koegzisztencia* és a *TTF-igazodás* azonban a kezdetektől előrevetítette, hogy a szövvényes katonai, politikai, gazdasági, ideológiai következmények a szovjet szféra integritását nem hagyják érintetlenül. Jóllehet a korábban egymástól – virtuális és valóságos határokkal – szinte teljesen elszigetelt blokkok között csak szűk kapukat nyitottak, ezeken keresztül mégis beláthatatlan hatásokat hordozó új impulzusok áramlottak be az addig többé-kevésbé intakt rendszerbe. A ki-felé és befelé egyaránt rugalmasabban kooperáló birodalom részleges alkalmazkodási stratégiája fellazította az európai szovjet zóna izolációját. Minél több hatékonysági szempontot építettek a rendszerbe, annál erősebben vált függővé más (külső és belső) szereplőktől, csökkent a gazdasági autonómiája, nőtt a sebezhetősége. Még az igen óvatos és részleges együttműködések is sérülékenyebbé tették a szovjet berendezkedést, különösen az olyan exportfüggő, nyitott gazdaságokat, mint amilyen a magyar is volt.³⁸ A kelet–nyugati kapcsolatok szisztematikus építgetésével tehát a szovjetek azt kockáztatták, hogy a „rendszeridegen” elemek

³⁷ Az APO jelentése az Agit. Prop. Bizottságnak az MSZMP PB 1973. május 22-i határozatának végrehajtásáról: az imperialista propaganda ellen folytatott harc tapasztalatairól és erősítéséről, javaslat a további feladatokra. 1978. október 18. MNL OL M-KS-288. f. 41/314. ó. e. :

³⁸ Simai 1985: 151–162.

integrálása (fel)oldja a féltett identitást, integritást, lebontogatja a terjeszkedést feltartóztató autarkiát, és végül a két irányba záró vasfüggőnyt is.

A HRUSCSOVI IDEOLÓGIAI ÖRÖKSÉG: A KETTŐSNYITÁS-SZINDRÓMA

A széttartó gondolati trendeket a brezsnyevi vezetés nem könnyen terelte vissza egy közös értelmezői mederbe: a pluralizmus szelleme végérvényesen ott munkálkodott a rendszerben. A hruscsovi kezdeményezések – a következetes autark, izolációs politika feladása és az adaptálódás – visszafordíthatatlan változásokat indukáltak; a nyugati „huzatnak” tehát nem Gorbacsov nyitott először ablakot.

A hruscsovi elmozdulások hosszú távra kiható következményekkel jártak, elsősorban ebből eredt az az ellentmondás, hogy az integráns szovjet/ orosz fejlődés védelmét az ötvenes évektől paradox módon integritáslazító külső elemek beemelésével vélték biztosíthatónak. Az adott geopolitikai helyzetben ugyanakkor nemigen tehettek mást, a szovjet alternatív globalizációpercepció nem számolhatott a kínai késleltető modellel.³⁹ A külső és belső nyitás nyilvánvalóan kockázatos volt: ideológiai és formációs réseket nyitott, amelyek az ellentartó intézkedések dacára folytonosan tágultak. A szovjet rendszer és a világ viszonyában mintha arkhimédészi törvények érvényesültek volna: saját súlyából, nyomásából éppen az általa kiszorított közeg arányában vesztett. Vezetői mindvégig hangsúlyozták ugyan, hogy a koegzisztencia nem enged teret a technikai racionalitás érvényesülésének, és nem kell túlértékelni a tudomány technikai oldalát, az ideológiai irányultságot pedig semmiképp sem szabad alábecsülni, a valóságban a régió működési elemei mintha mégis konvergáltak volna a nyugati formák és a pluralista víziók világa felé. Minél jobban megközelítette a szovjet vezetés a Nyugatot, annál inkább veszélyeztette saját rendszere integritását. Az interdependencia *jet stream*jébe került „klasszikus” szovjet formák így lassan, de feltartóztatathatatlannal felszámolódtak.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f. 5. cs. MSZMP Politikai Bizottság iratai, 1965–1974.

M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottság iratai, 1978–1979.

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTAL)

II. MTA vezetői. Főtitkárok iratai. 5. Köpeczi Béla főtitkár iktatott levelezése, 1971–1975.

V. Az MTA testülete. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 13. és 14. d.

National Security Archive, Washington DC

Carter–Brezhnev Project.

³⁹ Kalmár 2014: 212–217.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. é. n.: Szikra, Budapest.
- Békés Csaba 1997: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom*. (Évkönyv V. 1996–1997.) 1956-os Intézet, Budapest.
- Békés Csaba 2019: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Osiris–MTA TK, Budapest.
- Cooper, Julien 1977: The Scientific and Technological Revolution in Soviet Theory. In: Fleron, Jr. Frederic J. (ed.): *Technology and Communist Culture. The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism*. Praeger, New York, 146–183.
- Dellinger, David T. – Goodman, Paul 1964: *Triple Revolution: Cybernation, Weaponry, Human Rights: Complete Text of the Ad Hoc Committee's Controversial Manifesto, Together with Commentary*. Ad Hoc Committee on the Triple Revolution. The Committee, New York.
- Fencsik László (szerk.) 1977: *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*. Kossuth, Budapest.
- Fischer Ferenc 2005: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest.
- Kende László – Dusek Imre (szerk.) 1977: *Ember – tudomány – technika. Kísérlet a tudományos-technikai forradalom marxista elemzésére*. Kossuth, Budapest.
- Lippmann, Walter 1961: *The Coming Tests with Russia*. Little, Brown and Co., Boston.
- Mikulinskí, Semen Romanovič – Richta, Radovan 1983: *Socialism and Science*. Academia, Prague.
- Mosely, Philip E. 1962: The Meanings of Coexistence. *Foreign Affairs* (41.) 1. 36–46. DOI: 10.2307/20029597.
- Rainer M. János 2002: *The New Course in Hungary in 1953*. Working Paper No. 38. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/publication/the-new-course-hungary-1953> – utolsó letöltés: 2021. január 20.
- Rapaport, Brooke Kamin – Stayton, Kevin L. 2001: *Vital Forms: American Art and Design in the Atomic Age, 1940–1960*. Harry N. Abrams, New York.
- Richta, Radovan 1968: *Válaszúton a civilizáció: a tudományos-technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései*. (Ford. Lukács Katalin.) Kossuth, Budapest.
- Simai Mihály 1985: *Hatalom – technika – világgazdaság*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Spiegel-Rösin, Ina – De Solla Price, Derek (eds) 1977: *Science, Technology and Society: A Cross-Disciplinary Perspective*. Sage, London.
- Válság és útkeresés. Egy amerikai programnyilatkozat 1965: *Társadalmi Szemle* (20.) 8–9. 105–114.
- Zubok, Vladislav M. 2007: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.